

УДК 316.343.6

Наталія Харченко

РІЗНОМАНІТНІСТЬ АСПЕКТІВ БІДНОСТІ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Поняття "бідність" може використовуватися стосовно широкого спектру соціально-економічних ситуацій; при цьому воно, лишаючись інтуїтивно зрозумілим, втрачає свою визначеність і стає загальною фразою. В статті робиться спроба розглянути сучасні способи міркування про бідність в офіційній, політичній, повсякденній та науковій сферах. Загальні теоретичні аспекти терміна "бідність" супроводжуються прикладами аналізу даних емпіричних досліджень. В центрі уваги головні риси бідності в Україні (диференціація домогосподарств за споживчими витратами, рівень бідності та його динаміка, вразливі групи). Крім того, авторка розглядає стратегії подолання бідності й суб'єктивне сприйняття рівня матеріальної забезпеченості населенням.

Розмірковуючи над тим, що ж таке бідність, важливо враховувати, що бідність є не просто науковим поняттям, яке потребує визначення, а й однією з найстаріших суспільних проблем, яка вимагає практичного вирішення. Інтуїтивно кожен знає, що бідність існує. Бідність безперечно несе негативний відтінок і передбачає нестатки та злигодні. Бідність також передбачає моральні зобов'язання з її викорінення. Але щойно ми ставимо принципове питання — чого саме позбавлені бідні, наше визначення бідності стає набагато менш однотайним.

Парадокс полягає в тому, що багаторічна боротьба з бідністю призводить лише до її збільшення. Незважаючи на численні спроби викоренити її причини або взяти під контроль наслідки, бідність продовжує існувати, поширюватися та зазнавати зміни значень. Сьогодні, незважаючи на великі успіхи у подоланні найгірших аспектів бідності, за оцінками Всесвітнього банку та ООН в індустріалізованих країнах проживає біля одного мільярда бідних (приблизно 1/5 усього населення Землі), переважна більшість яких концентрується в країнах, що розвиваються. Критерієм віднесення до бідних є спроба вижити, витрачаючи менше ніж 370 доларів на рік [1]. Бідність у цих країнах розглядається як історичний наслідок економічної відсталості, вона привертає значну увагу та спричинює значну фінансову допомогу міжнародних організацій, при цьому підкреслюється, що подолання крайньої бідності є реальною перспективою. Проте бідність існує у всіх суспільствах, включно з найбагатшими та соціально найрозвинутішими, які мають вільний ринок і підтримують адекватний рівень економічного зростання. Незважаючи на це, за даними статистичних досліджень, що беруть за межу бідності мінімальний

© *Наталія Харченко*, 1999

набір товарів та послуг, у США на початку 90-х років рівень бідності становив 14% (32.5 млн осіб) [2], у Великобританії — 15% (8.6 млн осіб) [3], в Іспанії 20% (8 млн осіб) [4]. Перелік цих вражаючих цифр можна продовжувати, але зрозуміло, що йдеться про масове явище, яке не переборюється виключно економічними впливами.

Очевидно, що бідність безпосередньо пов'язана з обмеженістю матеріальних ресурсів, яка перешкоджає нормальному задоволенню потреб та повноцінній життєдіяльності людини, що справедливо і для "жебракуючих" і для "прогресивних" суспільств. Окрім наявності матеріальних ресурсів, немалу роль відіграє їхній розподіл у суспільстві. За винятком тих країн, де боротьба з бідністю стосується фізичного виживання, дедалі більшого значення набуває нерівність у достатку. Країни з ринковою економікою створюють свій образ бідності, під яким мається на увазі вилучення з економічних, політичних та культурних форм діяльності. Бідна людина відрізняється од багаті не лише наявністю грошей, різниця між ними стосується освіти, здоров'я, соціальних зв'язків та впливу — коротше кажучи, всіх аспектів суспільного життя. В розвинутих суспільствах економічна та соціальна нерівність переміщує низькоприбуткові групи у стан прихованої бідності, який зберігається завдяки їхньому цілковитому або частковому виключенню з ринку праці. У цьому випадку бідні перетворюються на об'єкт маніпулювання — їх відбирають, класифікують, утримують, залучають або відкидають залежно від потреб виробництва, визначають тип професії і на основі цього фіксують умови праці й стандарти життя.

Незважаючи на широке використання, бідність — досить складне поняття, що важко під-

дається узагальненню. Сучасні уявлення про бідність, які так чи інакше апелюють до моделей суспільного устрою, концентрують у собі практично всю гаму підходів та парадигм. В результаті цього поняття "бідність" може використовуватися стосовно широкого спектру соціально-економічних ситуацій; при цьому воно, лишаячись інтуїтивно зрозумілим, втрачає свою визначеність і стає загальною фразою. Щоб усунути невизначеність поняття "бідність", розглянемо синонімічні ряди, які використовуються для позначення її нюансів.

Модифікації поняття "бідність"

Частково наслідуючи класифікацію, запропоновану Джоном Фрідманом [5], умовно можна виділити принаймні чотири способи міркування про бідність — офіційний, політичний, повсякденний та науковий.

Офіційні поняття

- малозабезпечені громадяни,
- низькодоходні групи,
- найменш соціально захищені верстви населення.

Офіційне ставлення до проблеми бідності в Україні за роки незалежності практично не змінилося. Одна з основних установок соціалізму — гарантувати всім членам суспільства мінімальний прожитковий рівень. Соціальна політика, що орієнтується на ідеологічний принцип соціальної однорідності, перешкоджала зростанню та диференціації матеріального добробуту, незважаючи на підриєв стимулів трудової активності та негативні економічні наслідки. В офіційній радянській пропаганді та суспільствознавстві десятиріччями поняття "бідність" прив'язувалося або до дореволюційного минулого, або до сучасної капіталістичної дійсності. А міф про ліквідацію бідності за соціалізму тривалий час був панівним у радянській науці та ідеології. Відлунням цього є те, що й нині термін "бідність" не використовується ні в теорії, ні в законодавчій практиці — як робочий термін використовується поняття "малозабезпеченість". Використовувана офіційно термінологія підкреслює фрагментарність проблеми бідності і наводить на думку про те, що в цілому жителі України соціально захищені, забезпечені й отримують доходи, за невеликим винятком.

В Україні немає офіційної межі бідності. Як і в інших колишніх союзних республіках, Міністерство праці розраховує мінімальний споживчий бюджет (МСБ), що являє собою рівень середньодушового доходу, який забезпечує придбання визначеного набору матеріальних благ та послуг, потрібного для забезпечення соціально

прийняттого рівня життя. Однак цей показник вже кілька років не використовується офіційно, і дізнатися про його конкретні значення постфактум можна лише за звітами міжнародних організацій, таких як ООН або Всесвітній банк [6, 7]. Крім того, уряд визначає межу малозабезпеченості, яка дає право на грошову допомогу непрацездатним громадянам, котрі отримують пенсію, середньодушовий сукупний дохід сімей яких не перевищує цього показника. В законі "Про межу малозабезпеченості" від 4 жовтня 1994 року вказано, що цей показник формується на основі нормативно-статистичного методу, який враховує соціальні норми споживання продуктів харчування та фактичні непродовольчі витрати сімей з низькими доходами. Незважаючи на таке солідне наукове обґрунтування, конкретне значення цього показника, а також мінімальної заробітної плати та пенсії стає предметом для політичної боротьби всередині/між урядом, Верховною Радою, профспілками та суспільством. В кінцевому результаті не номінальна, а реальна величина межі малозабезпеченості визначається виключно можливостями економіки та станом державного бюджету. Слід зауважити, що зараз триває робота над новим законом про соціальний захист населення, який відстоює принципи цільової соціальної допомоги й орієнтується не тільки на нормативи, а й на можливості бюджету.

Політична лексика

- знедолений народ України;
- пріоритетні групи.

Політична лексика відрізняється від офіційної більшою категоричністю і всіляко підкреслює розміри та складність проблеми бідності, особливо напередодні чергових виборів. Незважаючи на різноманітність політичних партій та блоків, більшість покладає відповідальність за бідність людей на сили, що перебувають за межами їхнього контролю. Причому, ті політичні діячі, які перебувають при владі, посилаються на брак можливостей у держави захистити населення від наслідків економічної кризи, яка значною мірою породжується їхньою бездіяльністю або непослідовністю. А ті, що лише зазіхають на владу, навіюють електоратові образ деформованої політичної та соціально-економічної структури, виправити яку можливо тільки шляхом переобрання. Загальна картина бідності будується на протиставленні добробуту незначної групи людей, досягнутому нечесним шляхом (спекуляції, тіньова економіка, корупованість) та переважної більшості, яка ледь животіє.

Вставка. Висловлювання про поляризацію бідності та багатства в передвиборних програмах кандидатів у депутати

Що мають мільйони громадян вільної і незалежної України, окрім копійчатих зарплат і пенсій? Нічого, крім безперервних обіцянок та пустопорожніх балачок знахабнілих чиновників, які фактично продовжують морити голодом свій народ.

Габер М. О. "Міжнародний центр прав людини" № 5, лютий 1998 р.

Народ дурили, дурять і, схоже, будуть дурити далі. Рівень життя падав, падає і... Фактично більша частина населення стала жебраками. Офіційне ж телебачення вустами високопоставлених чиновників продовжує розказувати, що жити стає все краще, просто весело. Наближаються вибори, і знову одне словоблуддя. Вже зрозуміло, що нинішня влада просто нездатна щось зробити.

Віктор Тригуб, "Секунда" МІ, 1998 р.

Правова і моральна сваволя, бенкет "ситих котів" під час чуми — саме так можна охарактеризувати дійсність у нашій країні. Кожен, хто намагається зайнятися реальною справою, змушений рахуватися з правилами, нав'язаними йому керівниками шахрайської гри, головними козирами в якій є корупція та рекет. У такій державі ЧЕСНО розбагатіти в принципі неможливо.

Борис Новожиллов, передвиборна листівка, березень 1998 р.

Ліві, центристи і праві використовують практично однакові терміни та вирази для характеристики бідності. Різниця між ними прослідковується стосовно груп, яким приділяється найбільше уваги, і конкретних шляхів виходу із кризи. З пріоритетними групами дещо простіше, оскільки вони в основному повторюють список, що активно використовується в офіційній термінології, розставляючи акценти на ті з них, від яких можна сподіватися більшої підтримки на виборах. Що ж до шляхів подолання бідності, то майже всі політики (незалежно від того, чи є вони послідовниками стратегії "великого повороту до старих добрих часів" або "просування шляхом реформ із затягнутими поясами") апелюють до концепції структурної бідності, за якої скрутне матеріальне становище розглядається як наслідок зовнішніх, стосовно людей, причин і впливів, що кореняться в трансформації соціально-економічного устрою сучасного українського суспільства. Така установка дещо відрізняється від ідеології країн з ринковою економікою та розвиненою системою соціального захисту, де значна увага приділяється мотиваційним проблемам бідних, інертності та внутрішній неготовності до раніше невідомих способів життєдіяльності, відсутності необхідного кваліфікаційного та освітнього рівня, а також проблемі зруйнування традиційних цінностей працелюбства, дисципліни та ощадливості.

Повсякденні міркування

- гідна й негідна бідність;
- жебраки;
- блаженні убогі.

Серед повсякденних міркувань про бідність переважають два суперечливі настрої. З одного боку, не можна зарікатися від тюрми й жебрацької торби, тому бідні люди викликають співчуття. Це передусім стосується тих, хто збіднів внаслідок індивідуальних травмуючих подій (важка хвороба, самотня старість, загибель годувальника сім'ї тощо) або постраждав через руйнівні зовнішні обставини (наприклад, такі як війна, економічна криза, епідемія або стихійне лихо). Ці люди вважаються "гідними" бідними й заслуговують на жалощі й допомогу, найбільш поширеною формою якої є індивідуальні пожертвування у вигляді милостині убогим, що використовують своє тяжке становище (справжнє або удаване) як спосіб заробітку.

Іноді бідність розглядається як (само)виправдання порушення загальних норм: "Нужда змусить, і не хочеш — а візьмеш". У цьому контексті не можна не згадати, що колишня соціальна система створила умови, за яких у суспільній моралі переважало негативне ставлення до особистого достатку, що розглядався як щось підозріле і навіть непристойне — "Від трудів праведних не наживеш палат кам'яних". Наявність майна вище прийнятних для суспільної свідомості меж могла бути достатньою підставою для початку кримінального переслідування, а скромний особистий достаток культивувався як громадськи схвальна моральна чеснота. (Слід зауважити, що ця ідея не нова, бо ще Біблія розглядає бідних як благословених Богом, і "верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство"). Зміна у ставленні до матеріального розшарування відбувається в Україні повільно й болісно: як свідчать дані останніх досліджень КМІС, приблизно десята частина дорослого населення України підтримує гасло: "Примусимо багатих поділитися з бідними!"

Інша традиція, що досить міцно вкоренилася, розглядає бідних як дармоїдів і паразитів, які оточені розпустою, аморальні й схильні до агресії. Соціологи називають цю групу "негідними бідними" або використовують поширений у XIX столітті термін "паупери", що означав бідну людину, яка втрачає повагу до себе і навіть не соромиться свого становища в суспільстві, а тому не варта турботи. Оскільки недостойні бідні є загрозою для порядку та стабільності, то їх краще за все примусити працювати або виключити з нормальних суспільних зв'язків (помістивши у в'язниці, колонії, психіатричні лікарні, ЛТП, інтернати чи будинки для старих).

Наукова термінологія

- маргіналізація;
- вилучення;
- експлуатація;
- культура бідності.

Теоретичне вивчення й емпіричне вимірювання бідності має понад двохсотрічну соціологічну традицію. Головні положення багатьох сучасних теорій бідності можна прослідкувати в роботах таких мислителів, як Т. Мальтус, А. Сміт, Г. Спенсер, Ф. Гіддінгс, Ж. Прудон, К. Маркс, Е. Реклю. У галузі вимірювання бідності піонерами вважаються англійці Ч. Бут та С Раунті, які у своїх дослідженнях бідності у XIX столітті акцентували свою увагу на можливостях задоволення основних потреб людини, намагалися оцінити кількість тих, хто потребує допомоги, і сформувані критерії визначення межі бідності.

Роботи сучасних соціологів та економістів демонструють велику різноманітність теорій, концепцій та методик вимірювання бідності. Детальний аналіз теоретичних концепцій, що залучаються для описування і пояснення явища бідності,— це тема окремої статті, а в цьому випадку обмежимося стислою характеристикою основних понять, що використовуються для цього в дискурсі соціальних наук.

Маргіналізація — це процес зростання в суспільстві чисельності людей, що посідають окраїне або проміжне становище у стосунку до основних елементів соціальної структури. До маргіналів зараховують частину населення, яка не бере участі у виробничому процесі, не виконує суспільних функцій, позбавлена соціального статусу та існує на кошти, що надаються із суспільних фондів або добуваються незаконним шляхом. У широкому трактуванні виявом маргінальності може бути втрата об'єктивної приналежності індивіда до конкретної спільноти, без подальшого входження в іншу, або втрата суб'єктивної ідентифікації з певною групою [8]. Причинами поширення маргіналізації можуть бути різкі суспільні зміни, що супроводжуються руйнуванням традиційних соціальних інститутів (економічні кризи, війни, революції тощо), нездатність економічної системи надати достатню кількість робочих місць для бажаючих працювати та присутність у суспільстві людей, які в силу соціально-психологічних або фізіологічних особливостей не здатні або не бажають працювати.

Вилучення — це більш проблематичне поняття, значення якого передбачає багатовимірні процеси ізоляції (економічні, соціальні, символічні та політичні) індивідів або деяких груп із кругообігу капіталістичного виробництва і/або

їхню низьку частину у прибутку, що, врешті-решт, призводить до послаблення або навіть розриву соціальних зв'язків. Якщо спочатку воно стосувалося дії відкидання індивідів з інституціонального та соціального простору (або перешкоди для їхнього проникнення туди), то сьогодні воно дедалі частіше використовується щодо результатів цього процесу і само по собі виступає властивістю, суб'єктивною характеристикою.

В межах цього підходу всіляко акцентуються вади функціонування основних соціальних інститутів (демократичної та правової систем, ринку праці, соціального захисту, сім'ї), які призводять до накопичення ризику, проблем і соціальних захворювань, що виявляються в економічній бідності, слабкості сімейних та соціальних зв'язків, соціальній дискредитації і навіть втраті ідентичності. Використовуване таким чином поняття "вилучення" робить можливим розгляд його у взаємозв'язку з бідністю, зайнятістю, соціальною інтеграцією та громадянством. Воно спрямовує дослідника на постановку проблеми про відповідну роль ринку та соціального захисту в справі появи та інтерпретації процесів ізоляції та розриву соціальних зв'язків [9].

Описання бідності з точки зору вилучення має ту перевагу, що воно виявляє та класифікує нагромадження під кінець індивідуальних траєкторій різноманітних розривів, втрат і злигоднів, супроводжуваних соціальними механізмами, які схильні стигматизувати, маргіналізувати або відмовляти даним індивідам у повноправній участі у громадському житті. Дослідження також беруть до уваги стратегії захисту та опору, що виробляються жертвами цих різноманітних розривів. В цьому випадку розподіл прибутку та багатства хоча й не забувається, але й не посідає виняткової позиції. Відповідно, проблеми соціальної диференціації та стратифікації відносно слабо залучаються або, принаймні, лише проглядаються через досвід чи, можливо, через індивідуальні стратегії подолання бідності.

Експлуатація — це поняття із класичного марксистського словника, де воно часто теоретизується в межах теорії додаткової вартості. Саме з цієї теорії Маркса впливали його висновки про посилення соціальної диференціації, про відносне та абсолютне зубожіння пролетаріату, яке демонструє зниження життєвого рівня пролетаріату порівняно з попереднім історичним періодом. Відносне зубожіння відбувається тоді, коли частка національного доходу, що його отримує експлуататорський клас, зростає за одночасного зниження частки доходу робітничого класу. Нагромадження капіталу призводить до збільшення чисельності пролетаріату

(пауперизації), а долею більшості населення лишаються злидні [10]. Таким чином, бідність виступає у формі та мірі експлуатації трудящих і визначається розвитком виробничих сил та товарно-грошових відносин, а також мірою паразитизму панівного класу.

Сучасні марксистичні не заперечують, що капіталістичне суспільство володіє ефективною економічною системою і здатністю контролювати конфлікти, але акцентують його соціальний провал з точки зору існування зубожілих індивідів та груп. "Золоте правило" економіки меркантильних суспільств полягає у здобутті максимального прибутку. Присвоєний власниками капіталу або тими, хто має владу над ним, надлишок інвестується в найвигідніші сектори, але залишаються незадоволеними основні потреби тих, хто не може заплатити.

Логіка економіки, що керується платоспроможністю та вигодою, відкидає як "неекономічне" все, що не може негайно бути переведене в кількість та ціни в розумінні ринку. Економічні аспекти тоді розглядаються як відмінні од соціальних аспектів, які беруться до уваги лише тоді, коли розрив між тим, що система пропонує працівникам, і тим, що вони хотіли б отримати від неї, стає таким великим, що процвітаючі соціальні класи, бажаючи зберегти свою владу й контроль над конфліктами, йдуть на часткову і тимчасову відмову від священного правила оптимального розподілу ресурсів та шукають консенсусу шляхом трансфертних виплат.

На зміну безпосередньому економічному примусові приходять маніпулювання робітничим класом, який підпорядковується спокусам фальшивого консенсусу. Американські та європейські марксистичні, які відчули вплив франкфуртської школи, твердять, що держава та корпорації не проти використання культурних цінностей для того, щоб зробити суспільство більш слухняним. Класичним прикладом є тенденція капіталістичного суспільства до підтримування культу споживацтва з метою зменшити революційну активність. Оскільки індивіди починають сприймати себе як покупці, а не як члени експлуатованого класу, вони схильні приймати природу капіталістичного суспільства як даність і таким чином перестають реагувати на заклики до радикальних змін. Хоча експлуаторська природа капіталістичного суспільства вважається незмінною, тактика уряду у справі поводження з бідними, включно з кооперацією через соціальні програми, стала хитрішою й витонченішою.

Культура бідності — поняття в американській соціологічній традиції, джерела якого можна прослідкувати у міській етнографії соціологів Чикагської школи і книжці У. Уайта

"Streetcrouner society", а згодом у роботах О. Льюїса, У. Вілсона та К. Дженкса. В кінці 60-х років О. Льюїс виявив форми "культури бідності", носієм якої є андеклас — міський субпролетаріат американських гетто, що економічно, соціально та культурно стоїть осторонь решти суспільства та сприяє відтворенню бідності навіть за сприятливих умов. Льюїс виділяє чотири головні блоки ознак "культури бідності": 1) низький рівень участі й критична налаштованість щодо суспільних інститутів — державних структур, політичних партій, релігії, шлюбу; 2) мінімальний рівень організованості поза межами сім'ї; 3) відмінні від загальноприйнятих взаємини статей — відсутність дитинства, ранні сексуальні контакти, вільні шлюби, висока частота абортів тощо; 4) переважання таких установок як безпомічність, залежність, принизливе становище, низька мотивація до праці; орієнтація на сьогоднішній день, нездатність до планування [11]. У. Вілсон розвивав поняття міського андекласу в контексті гострої кризи в старих індустріальних областях на північному заході Сполучених Штатів. Субпролетаріат гетто відчував вплив одночасно зникнення промислової зайнятості, розпаду сімейних структур та соціальну ізоляцію в сусідньому оточенні, яке покинув середній клас. Дезорганізація і соціальна ізоляція посилювалися умовами життя, які є результатом структурних економічних змін та позначені насильством і стигматизацією, жертвами якої є міські гетто та їхні мешканці. Постійне безробіття і нездатність мешканців гетто переїхати й спробувати щастя в іншому місці посилюють розвиток і передачу культури виживання, а також дистанціювання від решти суспільства, соціальних спільнот, добровільних груп та місцевих співтовариств.

Цінність теорії культури бідності та андекласу полягає в тому, що вона привертає увагу до трьох вимірів, які не враховують доходи, що концентруються на депривації, а також виключенні і розриві соціальних зв'язків. Передусім існує особливе явище концентрації бідності у певних районах — у міському середовищі або в передмісті. Суттєвим є також факт, що бідність аналізується не лише з точки зору маргіналізації індивідів стосовно стандартів споживання і соціального життя, а також у колективних і культурних аспектах. Бідні не лише депривовані щодо ресурсів, споживання, соціальних відносин і зв'язків. У відповідь на ситуацію і форми вилучення, яких вони зазнають, бідні виробляють стратегії виживання, форми адаптації й відтворення культури, "соціалізації вилучення" і систему цінностей, яка набуває колективного значення.

Окрім класичних теорій дезорганізації (Ч. Кулі, У. Томас, Ф. Знанецький) та аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), саме теоретична конструкція "культури бідності" найактивніше залучається для аналізу змісту і причин консервації бідності в постсоціалістичних країнах. Посилання на цю теорію можна знайти в роботах російських дослідників бідності Т. Яригіної, С. Ярошенка, В. Воронкова, Е. Фоміна [12, 13, 14]. Спільним для цих авторів є висловлювання про те, що попередня соціальна система сформувала особливий тип трудової, сімейно-побутової та громадської поведінки, яка характеризується мінімізацією власних зусиль та залежністю в матеріальному забезпеченні від держави. Подібна ідеологія спонукає думати і діяти або в ролі вічного прохача (місця роботи, допомоги, милостині), або в ролі злочинця. Хоча стратегії мінімізації зусиль і загального патерналізму втратили зовнішні опори і сьогодні нікому не гарантують елементарного виживання, вони все ж зберігаються як внутрішні детермінанти поведінки і є основою для розширеного відтворення бідності у країнах, які переживають радикальні зміни.

Завершити цей короткий огляд аспектів бідності мені хотілося б узагальнюючим й широко визнаним визначенням бідності, яке було запропоноване англійським соціологом П. Тансендом у відомій книзі "Бідність у Великобританії": "Індивіди, сім'ї, соціальні групи населення можна вважати бідними, якщо вони не мають ресурсів для участі в суспільному житті, підтримання стандартів споживання, умов життя та відпочинку, які є звичайними або принаймні широко прийнятими у суспільстві, в якому вони живуть. Їхні ресурси значно нижчі від тих, які має середній індивід або середня сім'я, внаслідок чого вони виключені із звичайного стилю життя, загальноприйнятих моделей поведінки і типів діяльності"[15].

Контури бідності в Україні

Як дотепно висловився С. Макеєв, на часі вивчати бідність в Україні — це вельми перспективна, на роки й роки ділянка роботи [16].

Емпіричні дані, наведені у цій статті, було зібрано Київським міжнародним інститутом соціології, який завдяки фінансуванню, отриманому від уряду Японії, за організаційної та методичної підтримки Всесвітнього банку здійснив у липні-серпні 1996 року повторне дослідження "Доходи та витрати домогосподарств України" (Україна-96). Було досліджено понад 2000 домогосподарств, додатково опитано всіх дорослих членів домогосподарства про зайнятість та доходи.

В ролі індикатора добробуту використовуються середньодушові споживчі витрати домогосподарств, які являли собою грошову оцінку (за середніми цінами купівлі) вартості спожитих домогосподарством продуктів, отриманих з різних джерел (куплені, вироблені на земельних ділянках, такі, що зберігаються у вигляді запасів тощо), а також величину витрат на непродовольчі товари та послуги. Споживчі витрати є більш надійним показником матеріального стану сімей, оскільки вони враховують те, чим домогосподарство володіє завдяки заощадженням, запасам та самостійному виробництву продуктів, у той час, коли доходи дуже низькі або взагалі відсутні, та, відповідно, є кращою характеристикою довготривалого добробуту. Крім того, в ході соціологічних опитувань вкрай складно отримати достовірні відомості про доходи від неофіційних видів діяльності, у тому числі — зайнятості на земельних ділянках. За даними дослідження "Україна-96" середньодушові доходи домогосподарств у цілому по країні були удвічі нижчі від споживання цих домогосподарств. Лише в десятому децилі доходи перевищують споживання, а найбільш значні розбіжності між доходом та споживчими витратами характерні для перших двох децилів — у цих групах доходи перевищують споживання більш ніж у 5 разів.

Як межа визначення бідних домогосподарств та індивідів використовується два порогових значення. Бідні групи населення визначалися відносно абсолютної межі бідності, продовольчий компонент якої розраховувався за вартістю мінімального споживчого кошика, а непродовольчий компонент визначався відповідно до фактичної структури витрат найменш забезпечених сімей за даними досліджень "Україна-96". За моїми оцінками, абсолютна межа бідності становила у червні 1995 року 3743 тис. крб., а в липні 1996 року — 61.51 грн.

Отже головні прикмети бідності в Україні такі:

/. Диференціація домогосподарств за споживчими витратами. Дані дослідження "Україна-96" показують вельми істотну диференціацію добробуту домогосподарств за рівнем середньодушового споживання. Коефіцієнт Джині, що характеризує нерівномірність розподілу добробуту між домогосподарствами (він дорівнює 0 при рівномірному розподілі і дорівнює 1 — при максимально можливому нерівномірному розподілі), за розрахунками на основі середньодушових споживчих витрат становив 0.38. Для порівняння, у 1993—1995 роках коефіцієнт Джині із споживчих витрат становив у Росії— 0.50, Польщі — 0.31, Румунії— 0.33, Угорщині — 0.27, Естонії — 0.31, Білорусії — 0.30, Киргизії — 0.43.

Якщо проаналізувати децильний розподіл домогосподарств за рівнем середньодушового споживання, то половина всіх домогосподарств із нижчим середньодушовим споживанням (1—5 децилі) отримує 27 % всіх споживчих витрат, і приблизно стільки ж (26.3 % всіх споживчих витрат) припадає на десятий дециль. Споживання 10% найбільш забезпечених домогосподарств перевищує споживання 10% найбідніших в 11 разів 1996 року (за даними 1995 року ця відмінність становить 15 разів).

2. Рівень бідності. Як показують дані дослідження "Україна-96", 30.5 % домогосподарств України (32.9 % населення загалом) у червні-липні 1996 року були бідними, з них 12.7 % можна віднести до дуже бідних, використовуючи відносну межу бідності. Це означає, що в середині 1996 року приблизно 17 мільйонів жителів України жили в бідності.

Розподіл домогосподарств відносно межі бідності є дуже нерівномірним. Іншими словами, сім'ї з низьким споживанням зосереджені дуже близько біля межі бідності. Зниження межі бідності на 10 % привело б до зменшення частки бідних сімей до 25 %, тобто на 20 %, а при збільшенні межі бідності на 10 % питома вага бідних сімей зростає до 36 %, що еквівалентне збільшенню бідності на 17%. Такі непропорційні зміни свідчать про те, що навіть при невеликому зниженні чи збільшенні межі бідності значна частина домогосподарств України переходить до категорії бідних або виявляється за її межами. Якщо ж вдасться відновити економічне зростання й збільшити загальне споживання домогосподарств, навіть за умови, що не буде ніяких змін у системі розподілу, то це може значно зменшити рівень бідності в країні. Загальне збільшення споживання домогосподарств на 10% і 20% може привести до зниження частки бідних відповідно на 17 % і 31 %.

3. Динаміка рівня бідності. Порівняння показників бідності свідчить про те, що значущих змін у питомій вазі бідного населення з 1995 по 1996 рік не сталося, проте становище бідних не є стабільним і незмінним. Як показують розрахунки для підвибірки домогосподарств, для яких ми маємо в своєму розпорядженні порівняльні панельні дані, тільки 15 % сімей (приблизно 1/3 тих, які були віднесені до бідних у 1995 або 1996 роках) були бідні одночасно і в 1995, і в 1996 роках, тоді як досить велика частина населення коливається навколо межі бідності. Звичайно, ми використовуємо порівняно просту методику для оцінки кількості сімей, які є постійно бідними або мають тільки короткотерміновий досвід бідності, для точніших висновків про тривалість періоду бідності необхідно мати щоквартальні

дані й за триваліший період. Однак на основі цих даних можна припустити, що більша частина бідних постійно обертається й фінансовий стан мільйонів людей в Україні такий нестійкий, що будь-яка особиста або економічна подія може зіштовхнути мільйони за межу бідності.

4. Вразливі групи. Як показує вивчення характеристик бідних домогосподарств, бідність в Україні — це, переважно, бідність "слабких", тобто непрацездатних (людей похилого віку, інвалідів), а також робітників, які несуть велике соціальне навантаження (тобто, на одного працюючого припадає три та більше утриманців). Квантильний розподіл середньодушового споживання домогосподарств з різним рівнем соціального навантаження (дивись таблицю) свідчить про те, що домогосподарства без зайнятих (найчастіше один чи два пенсіонери) хоча й не відзначаються високим рівнем споживання, проте досить рівномірно розподілені за 1—4 квантилем. Тоді як домогосподарства, в яких на одного працюючого припадає 3 й більше утриманців, переважно потрапляють до нижчих квантилів споживання. Найблагополучніша ситуація в домогосподарствах без утриманців: розподіл за квантилями споживання має яскраво виражений перекид у бік 5 квантиля.

Аналіз динаміки бідності в регіональному аспекті показує значну концентрацію бідності у східному регіоні (Донецька й Луганська області), до того ж це виробнича бідність або бідність "сильних", за якої повноцінні й кваліфіковані працівники не здатні забезпечити собі та своїм сім'ям нормальний рівень життя. Стрімке падіння добробуту й контраст з попереднім статусом викликає у цих верств невдоволення, яке у критичній ситуації може стати загрозою політичній стабільності.

Для сходу характерні найбільші в країні заборгованості із заробітної плати: якщо в цілому по Україні власники та адміністрація підприємств під час опитування були винні гроші 56.5 % усіх працюючих, то у східному регіоні не була своєчасно оплачена праця 71.3% працюючих. Крім того, на сході найменша частка домогосподарств, зайнятих сільськогосподарською працею на особистих присадибних ділянках — 62.6 %, тим часом як у середньому по країні таких сімей 73.5 %, а в західному регіоні — 79.8 %. Враховуючи такі значні регіональні розходження, можна припустити, що концентрація бідного населення на сході пов'язана не тільки зі значним спадом виробництва, а й відсутністю можливостей для додаткової зайнятості.

Основні стратегії подолання бідності населенням

Вставка. Стратегії виживання

Підкраданням електроенергії я не займаюся, оскільки це не має сенсу. Світло вмикають з 8.00 до 12.00, потім вимикають і знову вмикають з 16.00 до 21.00. А взагалі крадуть усі, хто що може. Хто яблука понесе із саду, хто бензин із гаража, але це все не в значних масштабах, цим на харчування не заробиш.

Влітку зарплату отримував натуроплатою: вином, яблучною горілкою, й здавав знайомим у Судаку на продаж на розлив. Не в кожного так виходить, я ж на радгоспній машині, є можливість виїхати до моря, щоб вино продати ближче до туристів. У нас в селі ніхто б вино за таку ціну не купив, на розлив його за копійки віддавали — лише б продати. А зараз бензину немає, тож нас усіх і відправили на "заслужений відпочинок".

До Москви виїжджаю звичайно на тиждень. Заробляю за цей тиждень близько 30—40 доларів, іноді більше, іноді менше: як вгадаєш, що везти, як довезеш товар. Багато доводиться платити на українській митниці, щоб вивезти товар. Легше буває, якщо вдається сховати частину вантажу, але для цього треба платити провідникові.

Сергій, 32 роки, шофер у радгоспі, одружений, двоє дітей.

Зникнення деяких звичних, усталених інститутів та способів, що забезпечують умови повсякденного існування, призводить до того, що зміна життєвих стратегій стає для представників вразливих категорій населення питанням принциповим — інакше не вижити. Дії людей, що дають можливість, як вони вважають, зберегти або поліпшити свою позицію в системі соціального виробництва, складаються в типові стратегії поведінки. Формування цих стратегій диктується як зовнішніми стимулами та впливами, так і накопиченим досвідом життєдіяльності в соціо-економічному просторі, що зветься "пострадянські країни". Відмінність стратегій виживання від моделей працевлаштування чи зайнятості не завжди очевидна, але враховуючи складності однозначного розмежування цих понять і ступінь поширеності бідності в країні, моделі, які зараз виробляються і які, можливо, згодом будуть буденними, сьогодні на цілковитій підставі можна віднести до стратегій виживання. Докладна класифікація типів поведінки — це завдання для майбутніх досліджень, а зараз мені хотілося б запропонувати деяку (досить умовну) типологію реакцій населення України на загальну зміну рівня добробуту.

1. "Чинovníки й фахівці" — стратегії найманих працівників, що орієнтуються на використання власних знань, досвіду й досягнутого статусу для підвищення особистого добробуту.

2. "Селяни" — патріархальний тип, що орієнтується на самозабезпечення продуктами харчування (й не тільки продуктами) шляхом особистого підсобного господарювання, заснованого на ручній селянській праці.
3. "Підприємці" — стратегія, спрямована на використання нових ринкових можливостей для отримання прибутку від приватного виробництва товарів і послуг або торгово-спекулятивної діяльності.
4. "Неформали" — стратегії "копійчаного капіталізму", що включають вуличну торгівлю, дрібне нелегальне виробництво товарів і послуг, "гастарбайтерство" й інше.
5. "Жебраки" — стратегії виживання, засновані на патерналістських цінностях та очікуванні допомоги від держави, в основному використовується непрацєактивними суб'єктами.
6. "Банкрути" — вичерпні стратегії, до яких можна віднести розпродаж майна, відкладання комунальних платежів, позичання грошей тощо.
7. "Злодії" — протизаконні стратегії, які базуються перш за все на розкраданні державного і приватного майна.

На основі даних обстежень домогосподарств вельми складно зробити вичерпний порівняльний аналіз усіх стратегій виживання, тому сконцентрую увагу на 1—4 типах подолання бідності. Зазначу тільки, що сьома стратегія стосується певного кола злочинів, скоєних з метою отримання невеликого прибутку. Хоча близько 10 % населення повідомляють у різних опитуваннях, що їм довелося постраждати від крадіжки або пограбування, все ж таки досить поширені думки, які виправдовують злочини такого роду, особливо якщо це стосується "нічєї" державної власності.

Вставка. Ставлення до дрібних крадіжок

"Кольоровий метал розкрадають, телефонні кабелі вирізують. Раніше такого не було. Людям жити якось треба: кому на горілку, кому на хліб. Декілька разів спіймали. Люди страшні, запущені, навіть бити не хотілося їх. Жити усі хочуть, їсти усім треба. Вискакую на кожен гавкіт собаки, доводиться город охороняти" (*Х. Т. Г., шахта "Красный Октябрь"*).

"Люди роботу втрачають, а їсти щось треба. Штовхають робітників на злочин, на крадіжки — й з місця роботи, й з приватних дворів. Просять по дворах. У селищі дуже багато злодіїв розвелось з падінням рівня життя. Я розумію, коли людина не хоче робити або п'є чи лінується, але ж переважно люди хочуть працювати" (*В. С. В., шахта "Красный Октябрь", м. Єнакієво*).

"Був випадок з двома жінками, які накопали мішок картоплі на чужому городі. Їх спіймала господиня й інші люди, вивели на центральну площу й прилюдно постригли наголо" (*Н. Е. Н., м. Замковка*).

Стратегії, які допомагають долати бідність, можна аналізувати, принаймні, у двох аспектах. По-перше, зробити підвибірку бідних домогосподарств або індивідів й опитувати про те, як вони долають матеріальні труднощі. Таким чином ми дізнаємося про поширеність і якісну різноманітність стратегій, але не зможемо оцінити їхню ефективність, оскільки люди, що використовують їх, залишаються бідними. А, по-друге, можна порівняти поширеність серед бідних і забезпечених основних видів зайнятості і, якщо будуть виявлені чіткі відмінності, то типи поведінки забезпечених можна вважати найефективнішими стратегіями виживання. Саме другий підхід ми й будемо використовувати.

У таблиці представлено поширеність основних видів занять і їхнього поєднання серед економічно активного населення різного рівня забезпеченості. Така схема класифікації типів зайнятості була запропонована Хмельком В. Є. [17].

Наведені дані показують, що праця в сімейному підсобному сільському господарстві є в сучасній Україні однією з найпоширеніших стратегій виживання, нею зайнято 3/4 економічно активного населення (в тому числі більше половини міських жителів мають невеликі городи за містом, де вони вирощують овочі для власного споживання й на продаж). Окрім того, зайняті виключно сільськогосподарською працею переважають у всіх групах, виділених за рівнем матеріальної забезпеченості. Як бачимо, праця за наймом, яка раніше була наймасовішим видом зайнятості, втратила свою привабливість, що ж до підприємницької діяльності, то вона поки що не набула широкого поширення. Багато жителів України вважають за краще покладатися на власні зусилля і використовувати для боротьби з економічними труднощами стратегії, які часто виходять за межі формальної економіки.

Суб'єктивне сприйняття рівня матеріальної забезпеченості

Гострота процесу зубожіння безпосередньо для населення значно вища, ніж його відображення в об'єктивних даних, отриманих у ході досліджень реального споживання домогосподарств. Дані соціологічних опитів свідчать про наростання

почуття дискомфорту в зв'язку із зміною рівня добробуту у значної частини громадян України. Наприклад, влітку 1997 року тільки 1.3 % з 1973 опитаних КМІС жителів України віком 16 років і старших сказали, що їх не непокоїть зниження життєвого рівня й зубожіння суспільства, у 14.2 % респондентів ці процеси викликають деякий неспокій, у 57.4 % — сильну тривогу і 25.6 % опитаних перебувають у стані постійного страху через зниження життєвого рівня (не змогли відповісти — 1.6 %). Таблиця показує розподіл відповідей 1969 респондентів, опитаних КМІС у лютому 1997 року на таке запитання: "Вкажіть, будь ласка, в яких з перелічених нижче ситуаціях Вам доводилося бути впродовж останнього року?".

Як бачимо, кожен п'ятий респондент повідомив, що йому доводилося залишитися без засобів до існування й буквально голодувати. Більшість поглиблених інтерв'ю у бідних родинах свідчать про стрес, анемію, відчуження й безсилля, хоча подібні настрої властиві й людям з більш певним матеріальним становищем. Пояснити цей феномен "суб'єктивного зубожіння" (термін, запроваджений українським соціологом Є. І. Головахою [18]) можна тим, що самооцінки матеріального становища формуються в індивідів або соціальних груп не тільки під впливом реальної фінансової ситуації, а й істотно за-

Таблиця
Розподіл економічно активного населення за видами зайнятості й рівнем забезпеченості 1996 року

Тип зайнятості	дуже бідні	бідні	забезпечені	Загалом
Працюють тільки за наймом	29.1	23.2	15.6	17.8
Працюють тільки в підсобному господарстві	32.6	40.2	41.2	40.9
Зайняті лише підприємництвом *	3.2**	2.6	2.6	2.6
<i>Котрі поєднують:</i>				
Роботу за наймом і в підсобному господарстві	18.9	21.1	30.7	28.0
Роботу в підсобному господарстві й підприємництво	2.1**	2.8	3.7	3.5
Роботу за наймом і підприємництво	0.8**	1.0**	0.9	1.0
Всі три типи зайнятості	1.5**	1.3**	2.3	2.0
Безробітні, що шукають оплачувану роботу	5.7	4.3	1.6	2.4
Інший тип занять	6.1	3.5	1.3	2.0
Усього	100.0% (475)	100.0% (1246)	100.0% (3163)	100.0% (4409)

* Під підприємництвом мається на увазі самозайнятість поза своїм підсобним господарством або діяльність як роботодавця.

** Величина групи менше 25 чоловік.

лежать від домагань (вибору еталона для порівняння) і уявлень про соціальну справедливість. Дві людини, що мають однакові ресурси та умови життя, можуть по-різному сприймати своє матеріальне становище й інакше переживати складності, з якими вони стикаються, зводячи кінці з кінцями.

Як показують результати різних соціологічних опитувань протягом останніх 4 років, у суспільній свідомості домінують песимістичні оцінки матеріального становища і загальна бідність в Україні стала чимось на зразок аксіоми. Близько 2 % населення вважають, що їхнє матеріальне становище вище за середнє у їхньому місті, селищі або селі, в той час як 73 % вважають його нижчим за середнє. Звертає на себе увагу той факт, що майже відсутня чітка відповідність суб'єктивних оцінок матеріального становища об'єктивним характеристикам рівня життя, визначеним на основі реального споживання. Очевидно, що уявлення про середнє, з яким люди порівнюють своє матеріальне становище, виявляються вельми завищеними порівняно з реальним станом справ. Крім того, що нинішній життєвий стандарт мільйонів людей не забезпечує

прожитковий мінімум і тим більше достаток, є, на мій погляд, ще кілька причин, які дозволяють пояснити ці цифри:

- *"Спогади про щасливе минуле"*. Негативні оцінки сьогоденного матеріального становища можуть бути викликані втратою колишніх звичних моделей поведінки й споживання.
- *"Конфлікт бажаного і можливого"*. Суперечність між показною розкішшю 1-2 % багатих, а також моделями споживання, широко пропагованими засобами масової комунікації, й реальними можливостями їх досягнення може породжувати гостре почуття несправедливості змін, що відбуваються, або відчуття власної неповноцінності.
- *"Несумірність зусиль і винагороди"*. Невідповідність між відносно благополучним реальним споживанням і низькими суб'єктивними оцінками матеріального становища може викликатися невдоволенням тими способами або величиною зусиль, якими це благополуччя досягається. Популярний у народі термін "крутитися" зовсім не має на увазі просування вперед.

Таблиця 2

Розповсюдження стресових ситуацій
серед населення України
у лютому 1997 року, відсоток до всіх опитаних

Стресові ситуації	Відсоток
Пережити важку хворобу, операцію	18.5
Пережити важку хворобу близьких	21.9
Пережити смерть близьких	17.8
Жити у стані, близькому до самогубства	1.9
Втратити роботу і бути вимушено безробітним	12.5
Постраждати від нападу чи пограбування	2.9
Постраждати від крадіжки, шахрайства	6.2
Залишитися без засобів до існування, буквально голодувати	20.3
Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	27.3
Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, до адвоката	2.9
Втратити віру в людей, стикатися з підлістю, зрадництвом	13.6
Втратити віру в свої сили до такої міри, що майже нічого не хотілося б робити	9.6
Серйозно конфліктувати з оточуючими	6.2
Переживати інші стресові ситуації	14.7
Ніяких стресових ситуацій впродовж останнього року не переживали	18.7

- *"Невпевненість у завтрашньому дні"*. Матеріальне становище більшості населення вельми тимчасове — все гаразд доки є робота, здоров'я, щоб працювати на земельній ділянці, заощадження у твердій валюті або майно, яке можна продати. Зазвичай ці складові добробуту або поступово вичерпуються або руйнуються під впливом зовнішніх макроекономічних факторів (це може бути структурна перебудова виробництва і, як наслідок — безробіття, висока інфляція, банкрутство трастів, навіть зміни податкового законодавства або вартості квитків у приміському транспорті). Тобто життя у суспільстві, яке трансформується у невідомому напрямку, супроводжується підвищеною вразливістю і побоюваннями залишитися без засобів до існування.

До цього переліку причин панування занепадницьких настроїв в оцінюванні свого матеріального становища населенням України варто також додати *протиріччя між готовністю споживати й готовністю забезпечувати потрібний рівень споживання*, яке було розглянуто Є. І. Головахою [18, стор. 39]. Аналіз розподілу відповідей громадян України на запитання щодо потреб у різних сферах життя, які залишаються незадоволеними, показує що предметів споживання не вистачає набагато більше, ніж бажання й можливості працювати з повною віддачею.

Ще одним підходом до визначення поширення суб'єктивної бідності в Україні може бути аналіз уявлень людей про розмір середньодушового доходу, при якому сім'ю можна вважати бідною, й доходу, що забезпечує нормальний рівень життя. При використанні цього підходу на практиці завжди виникають проблеми змістовної інтерпретації даних, оскільки досить складно точно визначити, що саме мають на увазі респонденти, називаючи ту чи іншу цифру. Деякі можуть називати рівень заробітку, який необхідний, щоб утримувати всю сім'ю, інші можуть вказувати бажану величину пенсії, маючи на увазі, що необхідні продукти харчування одержать на земельній ділянці тощо. На мій погляд, відбувається певне зміщення оцінок, і значення суб'є-

ктивного рівня бідності насправді — це невисокий, але найпоширеніший рівень матеріальної забезпеченості, по суті — норма чи, в статистичних термінах — "мода". А уявлення про нормальний рівень доходу в масовій свідомості насправді є ідеалом, який важко досягнути. Побічно це підтверджується близькістю середніх значень реального споживання на одну особу й доходу, відповідного рівневі бідності. З цієї точки зору пропонуємо розглянути динаміку суб'єктивних оцінок матеріальної забезпеченості в 1995—1996 роках, наведену в таблиці. У цьому випадку середньодушове споживання кожної людини порівнювалося не із середніми для дециля (як це звичайно робиться), а з індивідуальними пороговими значеннями.

Лише у половини населення України 1996 року середньодушове споживання перевищувало суб'єктивну межу бідності та в середньому в однієї десятої опитаних оцінки нормального доходу дорівнюють або перевищують реальний рівень забезпеченості.

Як бачимо, порівняно з 1995 роком, 1996 року більше число людей вказують як поріг бідності й нормальний дохід значення, що перевищують їхнє реальне споживання. Отже, хоч об'єктивно рівень життя за рік майже не змінився (принаймні, щодо кількості бідних, як було показано раніше), проте суб'єктивно матеріальні проблеми сприймаються гостріше й люди вва-

Таблиця 3
Відношення суб'єктивних оцінок доходу, відповідного нормальному рівневі життя й рівневі бідності, до реального середньодушового споживання за децилями середньодушового споживання

Децилі	Частка людей, середньодушове споживання яких перевищує їхнє уявлення про межу бідності		Частка людей, середньодушове споживання яких перевищує їхнє уявлення про "нормальний" дохід	
	1995	1996	1995	1996
1	12,3	6,7	0,6*	—
2	29,1	14,6	0,8*	—
3	46,2	30,8	1,7*	0,2*
4	47,9	48,8	2,2*	1,7*
5	60,8	42,2	4,1*	2,0*
6	68,1	56,1	10,5	5,1*
7	82,1	73,5	15,3	10,6
8	80,0	83,0	16,2	15,3
9	88,9	83,7	36,0	19,7
10	95,2	91,2	57,6	43,3
Усього	61,5%	53,0%	15,0%	9,9%

* Величина групи менше 25 домогосподарств.

жають, що стали жити гірше, а це може істотно впливати не тільки на соціальний настрій, а й на поведінку.

Підсумовуючи, хочу зауважити, що різноманітність змістовних аспектів та реальних проявлень бідності спонукає до висновку, що бідність — надзвичайно складне й багатовимірне явище. Враховуючи значне відставання вітчиз-

няної соціології у дослідженнях бідності, міжнародний досвід аналізу цієї проблеми повинен стати основою не лише простого запозичення, а спочатку бути адаптованим до умов нашої країни — цим буде уможливлено формування теоретичної концепції та методичних прийомів вивчення бідності, які б віддзеркалювали специфіку соціально-економічних змін, тягар яких нам судилося нести.

Список використаної літератури

1. World Development Report 1990.— [New York] Oxford University Press, 1990. Published for World Bank.—P. 1—2.
2. William A. Kelso. Poverty and the underclass.— New York University Press, 1994.—P. 15—17.
3. Contemporary British Society.— Lancaster University, Polity Press, 1990.— P. 137—144.
4. Luis Ayala, Rosa Martinez, Jesus Ruiz-Huerta. Poverty and social policy in Spain in a period of political transition (1975—1995).— Paper presented to the Conference: *Poverty Measures, Employment and Social Security in Transition Economies*, University of York, 31 July— 2 August 1997.—P. 8—23.
5. John Friedmann. Rethinking poverty: empowerment and citizen rights // *International Social Science Journal*, June 1996, vol. 148.— P. 162—171.
6. Бідність в Україні.— Всесвітній банк. Звіт 15602-UA. 1996, С 12—19.
7. The Ukrainian challenge: Reforming Labour Market and Social Policy.— ILO, Budapest, 1994.— P. 231—237.
8. Социальная стратификация. Под редакцией Ильина В. К.— Сыктывкар, 1991.— С. 190—201.
9. Pierre Strobel. From poverty to exclusion: a wage-earning society or a society of human rights? // *International Social Science Journal*, June 1996, vol. 148.—P. 173—189.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2—4 изд., т. 23, с. 656—660.
11. Lewis O. *La Vida*. New York: Random House, 1966, p. 49—53.
12. Ярыгина Т. Бедность в богатой России // *Общественные науки и современность*. 1994, № 2, с. 25—35.
13. Ярошенко С. Синдром бедности // *Социологический журнал*, 1994, № 2, с. 43—50.
14. Воронков В. М., Фомин Э. А. Типологические критерии бедности // *Социологический журнал*, 1995, № 2, с. 57—69.
15. Townsend P. *Poverty in United Kingdom*. Berkeley: Univ. of California, 1979, p. 31.
16. Сергій Макеев, Наталія Харченко. Диференціація доходів та споживання в Україні: на шляху до бідності // *Політичний портрет України*, 1998, № 19, с. 27.
17. Доходи та витрати домогосподарств України. Літо 1996 року (Інформація про панельне дослідження).— К.: Київський міжнародний інститут соціології, 1997, с. 39.
18. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні.— Київ, 1997.

Natalia Kharchenko

THE DIVERSITY OF POVERTY ASPECTS ATTEMPT OF SOCIOLOGICAL ANALYSIS

It is very difficult to get an idea of what poverty in Ukraine is relying on the official data. The attitude towards this problem practically has not changed within the years of independence. And as it has been before there is no such notion as "poverty" in the official terminology, instead such notions are used more often as "the least socially protected strata of population", "low income people", "groups with scanty means". Thus people who are not aware of what is going on here may have an impression that with small exception the majority of people in Ukraine are well protected, secured and have decent incomes.

This paper is an attempt to reconfigure our thinking about poverty in contemporary Ukraine. After review semantics of poverty the paper presents the main results of the first representative surveys for assessment of poverty level of people in Ukraine on the basis of international standards, including poverty profile, main coping strategies and subjective estimation of material status.